

VU Research Portal

Hollandse Apocalyps. Eindtijddlektuur en publieke vertogen in Nederland, 1740-1840
van Eijnatten, J.

published in

J. Vree en S. Voolstra eds., *Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid*
2000

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Eijnatten, J. (2000). *Hollandse Apocalyps. Eindtijddlektuur en publieke vertogen in Nederland, 1740-1840*. In J. Vree, & S. Voolstra (Eds.), *J. Vree en S. Voolstra eds., Protestants Nederland tussen tijd en eeuwigheid* (pp. 21-45). Meinema.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOLLANDSE APOCALYPS

Eindtijddilectuur en publieke vertogen in Nederland, 1740-1840

5 JORIS van EIJNATTEN

1. Inleiding

In 1875 verscheen in de *Volksbibliotheek* — een reeks van goedkope drukken uitgegeven 'vanwege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de
10 Nederlandsche Hervormde Gemeente te Amsterdam' — een boekje van tachtig bladzijden over het Duizendjarig Rijk. De auteur was de Leidse oudtestamenticus Abraham Kuenen (1828-1891), een van de grondleggers van de moderne theologie in Nederland. Kuenen richtte zich tot het brede maar ontwikkelde publiek, tot wat in de 19e eeuw de 'beschaafde stand' heette. Hij ging er bij voorbaat van uit dat zijn publiek de gedachte van een Duizendjarig Rijk
15 als een 'onzinnige verwachting' zou verwerpen. Maar wisten de geachte lezers en lezeressen wel wat dit concept precies inhield? Immers,

'aan het veroordeelen behoort toch het hooren vooraf te gaan! Vooral, wanneer, gelijk hier het geval is, de meening, die wij afkeuren, onder onze tijdgenooten en in ons
20 eigen vaderland talrijke voorstanders heeft. Voor eenige jaren, onder den invloed van Mr. I. da Costa en van Dr. A. Capadose, waren zeer velen onzer rechtzinnigen aanhangers der leer van het duizendjarig rijk, of, gelijk men het met een kunstterm uitdrukt, chiliasten. Dat is nu wel eenigszins anders geworden. Maar uitgestorven is dat geloof toch niet. Door de Irvingianen wordt het zelfs met ijver voorgestaan en
25 voortgeplant.'¹

Kuenen, die zelf de hoop op het Duizendjarig Rijk reduceerde tot 'een vurig en werkdadig geloof aan den zedelijken en maatschappelijken vooruitgang',² vond kennelijk dat er voldoende aanleiding was om aan het thema een populair geschrift te wijden. Indien zijn
30 inschatting betrouwbaar is – en er is geen reden daaraan te twifelen – waren er in 1875 ook in Nederland nog altijd 'talrijke voorstanders' van een uitgesproken eindtijdverwachting.

Die constatering wekt misschien bevreemding. Tenslotte wordt Nederland vaak geafficheerd als de calvinistische, in elk geval moralistische natie bij uitnemendheid.⁰ En een sober, zedenprekerig, weinig bevlogen, zelfs fantasieloos volk zal men niet direct in verband
35 brengen met een enthousiaste belangstelling voor beeldrijke boeken als die van Daniël en Johannes. Daarentegen wordt de Angelsaksische wereld – Engeland en met name de Verenigde Staten – al sinds jaar en dag geassocieerd met exuberante verklaringen van bijbelteksten en sterke verwachtingen van de naderende eindtijd.³ Zelfs Duitsland, bakermat van Jacob Boehme en Nicolaus von Zinzendorf en talrijke door hen geïnspireerde binnen- en
40 buitenkerkelijke bewegingen, zal men eerder met chiliasme, oordeelsaankondigingen en eindtijdvoorspellingen verbinden dan het zo gelijk- en middelmatig Nederland. Swedenborgianisme, adventisme, darbyisme, piëtisme, – dat zijn buitenlandse verschijnselen die in nuchtere Nederlandse geesten toch niet gauw zullen hebben post gevat.

Maar klopt dit beeld wel? Waren Nederlanders altijd al zo behept met gezond
45 verstand en verantwoorde oordeelkunde dat zij niet in staat zijn geweest bezielde visies te ontwikkelen op het laatste der dagen? Bestaat er een Nederlandse apocalyptiek? Of meer in het algemeen: hoe zijn Nederlanders met de bijbelse toekomstbeelden en profetieën omgegaan? In deze bijdrage wordt een zeer voorlopig en schetsmatig antwoord op enkele

aspecten van deze vragen geboden. Om binnen de opzet van de bundel te blijven, beperk ik mij tot de periode tussen ongeveer 1740 en 1840. Bovendien is deze bijdrage begrensd tot een bespreking van de relatie tussen eindtijdlectuur en de drie belangrijkste publieke 'vertogen' over religie en maatschappij in deze periode. Deze drie vertogen (hieronder versta ik

5 intellectuele tradities zoals die vorm kregen binnen een sociale en politieke context) zijn de van overheidswege uitgeschreven biddagpreken vóór 1795, de gevestigde theologiebeoefening in Republiek en Koninkrijk, en het 'burgerlijke beschavingsoffensief' dat rond 1780 tot ontwikkeling kwam. In hoeverre was binnen elk van deze vertogen een rol weggelegd voor toekomstvoorspellingen of zelfs voor de aankondiging van een nieuwe

10 dageraad van heil en vrede? Tenslotte werp ik nog een blik op de apocalyptische anti-cultuur voorzover die in Nederland gestalte heeft gekregen.

2. De toekomst van Neêrlands Israël

Het eerste publieke vertoog is dat van de officiële biddagpreek. Deze op dank-, bid- en

15 boetedagen gehouden preek was een pastoraal medium waarvan de kerk zich graag bediende, niet in de laatste plaats omdat zij doorgaans veel toehoorders trok. Maar zij was meer dan een populaire toespraak. De biddagpreek vloeyde voort uit de tijdens het ancien régime jaarlijks van overheidswege uitgeschreven biddagbrief en kan beschouwd worden als een formele bevestiging en erkenning van het indirecte gezag van de overheid in religieuze zaken.⁴ De

20 predikanten werden geacht op gezag van de overheid het volk tot geloof en verbetering van levenswandel op te roepen. Het publiek werd aangespoord zich te bekeren uit dankbaarheid voor de zegenrijke gaven van de voorzienigheid en ter afwending van de straffen die door God reeds waren uitgemeten of door Hem nog in het vooruitzicht werden gesteld.

De biddagpreek had alles te maken met de toekomst. De predikanten stelden zich op

25 als heuse profeten, die in navolging van de oudtestamentische zieners het Nederlandse volk dreigden met tijdelijke oordelen en – bij hardnekkige weigering – zelfs met de permanente ondergang. Jaar in, jaar uit werd ditzelfde verhaal zonder veel variatie herhaald, en door de retorisch meer begaafde dominees om de zoveel tijd uitgewerkt, geannoteerd, becommentarieerd, gebundeld en in druk uitgegeven. Het Nederlandse volk, zo luidde over

30 het algemeen de boodschap, schoot te kort. Het was onzedelijk, oneerbiedig en ondankbaar en zou bij het uitblijven van oprechte inkeer gestraft worden door paalwormen die de dijken zouden aantasten, pestepidemieën die het vee zouden doden, oorlogen die het land zouden verwoesten en invasies die de Nederlandse maagd van haar kostbare vrijheid zouden beroven.

Voor al in de meer traditionele biddagpreken werd in straffe bewoordingen het einde

35 van Nederland aangekondigd. Maar wat er in zo'n preek geschetst werd, was in de regel niet de nadering van het einde der tijden. Als uitdrukking van de binding tussen godsdienst en staat was de biddagpreek per definitie gekant tegen zo'n uitgesproken eschatologische invulling. Elke predikant wist dat er onder de zon niets bestendigs was. God kon geven en kon nemen. Hij had aan het Nederlandse volk zijn kerk gegeven, en kon haar dus naar

40 believen ook weer wegnemen. In de zevende druk van de beroemde *Twist des Heeren met zynen wyngaart* van Herman Witsius stond in 1748 nog altijd de volgende, op Jes. 5: 4 gebaseerde boodschap te lezen: 'Dan is de boosheid van een volk op den hoogsten top geklommen, ende het verderf des zelfs na by, wanneer het allerley middelen ter zaligheid van God ontfangen hebbende, zig nog niet bekeeren wil'.⁵ En dat God zulk nationaal verderf bij

45 voortdurende hardnekkigheid ook werkelijk zou toelaten, bleek volgens Witsius onder meer uit de treurige lotgevallen van Israël, de christelijke gemeenten in Klein-Azië en recentelijk (de eerste druk van de *Twist* was in 1669 verschenen) zelfs het geestverwante Engeland, waar de plaag had geheerst en Londen was afgebrand. En nu werd ook het Nederlandse volk

bedreigd met de ondergang, indien het zich niet bekeerde. Want als de publieke gestalte van de kerk zou verdwijnen, zou het naar alle waarschijnlijkheid ook gedaan zijn met de publieke zegeningen. Met een apocalyptische eindtijd had deze dreiging weinig te maken. De kerk zou gewoon naar een ander volk worden overgeplaatst. Een uitgesproken eschatologische
 5 boodschap was niet aan de overheid besteed, wier opdracht de predikanten geacht werden uit te voeren. Het was de overheid te doen om een geregelde kerkgang, de publieke moraal en maatschappelijke discipline, niet om de aankondiging van een ontlukende eindtijd waarop zij geen greep had en waarin zij mogelijk geen rol meer zou spelen.

Op deze wijze functioneerde jarenlang de zogenaamde 'Neêrlands Israël'-traditie
 10 binnen het Nederlandse publiek-religieuze domein.⁶ Daarbij deed het er nauwelijks toe of de 'profeet' in kwestie een voorman van de Nadere Reformatie was, zoals Abraham van de Velde (*De wonderen des Allerhoogste*, 7e druk 1751) of een gezaghebbende achttiende-eeuwse kerkleider als Johannes van den Honert (*De kerk in Nederland beschouwd, en tot bekering gemaand*, 1746). Beiden verkondigden in wezen dezelfde boodschap. Dat wil niet zeggen dat
 15 een vaag eschatologisch perspectief in de al dan niet tot omvangrijke boekdelen uitgewerkte biddagpreken geen enkele rol speelde. Dat de kerk van Christus ondanks alle zonden van het Nederlandse volk uiteindelijk zou overwinnen, stond vast. '(...) geen nood! En vreest niet, gy Wormken Jacobs, gy Volksken Israëls!' aldus de coccejaan Johannes Barueth, in een biddagpreek gehouden onder de Frans-Paapse oorlogsdreiging van 1747. Met de hulp des
 20 Almachtigen zal de kerk 'de *Roovbende* harer Vyanden (de Geestelyke Ammoniten en Moabiten) *aanvallen in het Einde*.' Barueth, die zoals velen indertijd bijzondere belangstelling ten toon spreidde voor de Apocalyps, verwees naar Openb. 11: 15, 'De koninkrijken der wereld zijn geworden onzes Heeren (...)'.⁷ Mogelijk duidde de Franse invasie op de aanstaande, algehele ondergang van de Republiek, en daarmee op de 'beginselen der smarten' van Marc. 13: 8. Lodewijk XV was immers een dienaar van de Antichrist, 'een der *Boelen* van de *Roomse Hoer*'.⁸ Natuurlijk moest en zou de Antichrist in Europa huishouden. Dat beaamde elke predikant die zijn bijbel een beetje kende, maar een klemmende apocalyptische betekenis hadden dergelijke uitlatingen desondanks niet. De Antichrist was een instrument in Gods hand om de publieke verkondiging van het Woord te
 30 ontnemen aan die volken die het niet langer verdienden de zegeningen daarvan te ontvangen. Hoe het de boelen van de hoer verder zou vergaan, vermocht geen mens te voorspellen; en de vraag hoe het met Nederland zou aflopen deed op het grote toneel der wereld nauwelijks ter zake. De 'Leidse paus' Van den Honert, de meest vooraanstaande bewaker van de kerkelijke en sociale orde van zijn dagen en een man van groot gezag, gaf in zijn preken onder
 35 verwijzing naar Hand. 1: 7 het officiële standpunt van de kerk weer. Het komt ons niet toe 'te weten de Tyden en Gelegenheden, die de Vader in zyne eige magt gestelt heeft. En daarom weten wy ook niet, of wy van sulke Prophetiën de vervulling al of niet beleven sullen'.⁹

De biddagpreek diende mede ter bevestiging van de religieus-politieke orde, inclusief de heersende positie van de gereformeerde, 'publieke' kerk. De meeste predikanten voegden
 40 zich naar de officiële richtlijnen en kweten zich van hun pastorale taak zonder de bestaande orde in twijfel te trekken. Maar er waren lieden, nota bene binnen de publieke kerk, die (in de ogen van tijdgenoten) hun persoonlijke opvattingen over hun pastorale plichten ernstiger leken te nemen dan het behoud van orde en gezag in kerk en maatschappij. Zulke lieden werden vooral gevonden onder de zogenoemde 'fijnen', of beter: de vromen. Een aardig
 45 voorbeeld levert Theodorus van der Groe (1705-1784) op, een vermaard boeteprediker die 44 jaar te Kralingen stond en als een Jeremia lamenteerde over een krom en verdraaid geslacht. Toen in 1787 zijn *Verzameling van biddags-predikatien* postuum verscheen, wees het officiële klerikale orgaan, de *Boekzaal*, op het feit dat de classis van Utrecht het boek

voorzien had van een approbatie die nogal 'zonderling en geclouseerd' aandeed.¹⁰ Er stond namelijk dat de classis 'eenige gedachten en wyzen van voorstellen voor den Autheur laat'. De *Boekzaal* onderschreef dit afstandelijke oordeel van de classis. 'Inderdaad de wyze van voorstellen is op sommige plaatsen zo zonderling, dat de Schryver schynt voor te geeven, een
 5 buitengewoon Gezant van God te zyn, en onmiddelyke openbaaringen en beveelen van God ontvangen te hebben.' Deze bijzondere openbaringen, die aan sommige vromen zouden zijn gegeven, betroffen met name de ondergang van het land. De *Boekzaal*-redactie verwees onder meer naar het slot van de preek over Hosea 5: 12-15, gehouden op 25 maart 1750. Die tekst, over de mot die in Efraïm zit, gaf ook wel aanleiding tot enige somberheid. 'Als de Heere',
 10 treurde Van der Groe, 'die verslindende *motte* nog maar eenige jaren ter deegen laat doorknagen,' zal het Nederlandse volk wel inzien dat het ziek is. Maar dan is het waarschijnlijk al te laat. Van der Groe was niet helemaal zeker

'of wij helaas! *Ephraim's* Lot zullen hebben en ganschelyk verdorven en uitgeroeit
 15 zullen worden, totdat Jerusalems muuren in benauwdheid der tyden eens wederom gebouwt zullen worden. De Heere de Almagtige, die eeuwig leeft, heeft deze verborgenheid aan zynen armen en onwaardigen knecht niet geopenbaart.'¹¹

Maar intussen waren zijn verwachtingen onheilspellend genoeg. Hij sprak de hoop uit dat
 20 tijdens de aanstaande rampen het vrome overblijfsel bewaard zou blijven, en dat 'de overgeblevenen der *Zeven vereenigde Provinciën*, dan nog eens wederkeeren tot den Heere haren God in 't laatste der dagen'. Want de tijd is bijna gekomen dat de zeven zegelen geopend, de zeven bazuinen geblazen en de zeven fiolen uitgegoten zullen worden. Later op dezelfde dag preekte Van der Groe over Openb. 3: 10-11. Jezus komt haastelijk, wist hij:

25 'Het zal niet heel lange meer lyden of aanlopen: nogtans, zoo ik arm onwaardig man genade in zyne oogen gevonden heb, zoo heeft hy my onlangs hier, in uwe tegenwoordigheid, op dezen predikstoel zelf verzekert, dat Hy myn geringen Persoon uit die *uure der groote verzoeking* genadiglyk *zal bewaren*, en dat myne treurige
 30 oogen den geheelen ondergang en verderf van Nederlandsch Kerke niet aanschouwen zullen, maar dat ik dan in de eeuwige ruste by mynen Heere zal zyn, als dat gebeurt.'

De officiële biddagpreek was niet bestemd voor zulke uitspraken over bijzondere openbaringen en voor dergelijke aankondigingen van de eindtijd, en het duurde dan ook bijna
 35 veertig jaar voordat de preken van Van der Groe werden uitgegeven. Intussen bleef de krachtige piëtistische conventikelcultuur van vromen en hun leidslieden – predikanten als Van der Groe, maar vooral de vele lekenpredikers of vrije 'oefenaars' – twijfelen aan het voortbestaan van de publieke kerk en hun hoop uitspreken over het aanbreken van de grote dag. Zo verdween de langzamerhand in kracht en gezag afnemende biddagpreek ondergronds.
 40 De zuster van Theodorus van der Groe, Eva (1704-1770) ontving in de jaren 1740 tijdingen dat het getal der uitverkoren rechtvaardigen bijna vervuld was, en dat de laatsten onder hen reeds door bekering en geloof ingingen in de vreugde van de Heer.¹² Ook andere vromen werden de tekenen des tijds gewaar. 'Wat leg jy ook te wauwelen over afgodisch Vrankryk', schrijft Abraham Blankaart aan een 'fijne' dame in de roman *Sara Burgerhart* van Betje
 45 Wolff en Aagje Deken, 'en van menschen, die het teken des Beestes aan hare Voorhoofden dragen?'¹³ Nog in 1823 vertelde een zekere Willem Bijl van een visioen waarin een draak optrad met een harpoen in zijn bek en twee lamsoren. Het tijdstip waarop hij dit had gezien was niet willekeurig, want 'dit gezicht geschiedde in dien tijd toen de Franschen bijna over de

geheele aarde verspreid waren'.¹⁴ Het verderf van Nederland en van alle wereldlijke macht was nabij. Dat was geen boodschap die het politiek-religieuze establishment, de overheid en de gevestigde kerk, op prijs stelde. Eva van der Groe's beschouwingen over Nederlands Israël verschenen pas in 1838 in druk, wellicht als een daad van geestelijk verzet tegen de machten die toen over het volk waren gesteld.

3. De zeven tijdperken en het Millennium

Het tweede publieke vertoog waarvoor ik hier aandacht vraag, is de academische theologiebeoefening. Het feit dat de door de gevestigde geestelijkheid ontwikkelde theologie zekere ruimte bood voor het doen van toekomstvoorspellingen, verklaart wellicht voor een deel het ogenschijnlijke gebrek aan uitgesproken eindtijdverwachtingen in Nederland. Dit geldt met name voor de coccejaanse theologie zoals die zich in de loop van de zeventiende en de vroege achttiende eeuw had ontwikkeld. In navolging van de Leidse theoloog Johannes Coccejus (1609-1669) pleitten de coccejanen voor een dynamische theologie waarin grote nadruk werd gelegd op de ontplooiing van de heilsgeschiedenis tussen de Schepping en het Laatste Oordeel. Daarbij speelden bijbelse profetieën, typen en metaforen een belangrijke rol, – vandaar de benamingen 'profetisch', 'voorbeeldig' of 'zinnebeeldig' die tijdgenoten aan deze vorm van godgeleerdheid plachten te geven. Doorgaans verdeelden de coccejanen de nieuwtestamentische heilsgeschiedenis in zeven perioden, naar analogie van de zeven gemeenten in de Openbaring van Johannes. In uitvoerige en geleerde preken en verhandelingen gaven zij aan in welke perioden binnen de goddelijke heilseconomie de kerk zich thans bevond en welke lotgevallen haar nog te wachten stonden.¹⁵ Zo werd volgens Coccejus zélf de vijfde periode vertegenwoordigd door het tijdperk van de Reformatie en de zesde door de tijd rondom de Dertigjarige Oorlog. Het aanbreken van de laatste, zevende periode, schijnt hij op 1667 te hebben gedateerd. De kerk zou in deze laatste periode tot grote bloei komen, er zou een einde komen aan alle ketterij en vervolging en de gelovigen zouden leven in een tijd van vrede en eensgezindheid. Dit heerlijke tijdvak zou plaatshebben vóór de komst van Christus – een gedachte die later door enkele vooraanstaande volgelingen werd overgenomen.¹⁶

De coccejanen werden meer dan eens van chiliasme beschuldigd. De voetiaan Petrus van Mastrigt noemde als chiliasten enkele gereformeerde theologen uit de zestiende en zeventiende eeuw, de Engelse pleitbezorgers van de vijfde monarchie en Johannes Coccejus.¹⁷ De laatste meende immers 'dat, *onbepaaldelyk* voor den jongsten dagh, de staat der Kerke verre de allergelukkigste zyn zal, gepaart met ene *algemeene* bekeeringe der Joden (...)'. Deze gedachte van een vrede-rijk was volgens Van Mastrigt in strijd met de rechtzinnige opvatting. Inderdaad was het binnen de christelijke – inclusief de gereformeerde Btraditie al vanaf Augustinus gebruikelijk het Millennium te laten aanvangen met de Hemelvaart van Christus (het Millennium was dus al afgelopen, zoals Coccejus zelf ook had gemeend). Voor het overige viel er weinig goeds te verwachten van de aardse worstelingen die de strijdende kerk moest doorstaan. Maar de invloed van zeventiende-eeuwse Engelse exegeten en de coccejaanse theologische methode deed van lieverlede de gedachten aan een toekomstige bloeitijd van de kerk ook in Nederland wortel schieten. Dit gematigd eschatologisch optimisme ging er niet vanuit dat de Wederkomst aan de bloeitijd van de kerk vooraf ging. Dat was een opvatting die alleen de 'echte' chiliasten huldigden. Wel luidde het vrede-rijk (al dan niet opgevat als een rijk van duizend jaren) de definitieve eindtijd in. Deze opvatting dat de Komst van Christus pas ná het Duizendjarig Rijk zou plaatsvinden, wordt in de literatuur dikwijls als 'post-millennialisme' aangeduid. Het was een visie die een rooskleuriger beeld van de toekomst bood dat het veel pessimistischer standpunt van Augustinus, die door veel

zeventiende-eeuwse theologen ook nog eens werd verbonden met renaissancistische theorieën over het voortgaande verval van de aarde. Het was bovendien een visie waarin de bestaande religieuze instellingen niet bij voorbaat als zinloos werden gekwalificeerd. Binnen de institutioneel controleerbare theologiebeoefening mochten geleerden er ook straffeloos over debatteren.

En zo geschiedde, zij het met mate. De grote opgang die de coccejaanse godgeleerdheid indertijd maakte, leidde tot een enorme belangstelling voor de sinds de Reformatie altijd al enigszins problematische Openbaring van Johannes.¹⁸ Antonius Driessen (1683-1748) schreef in 1716 zijn *Meditationes in sacram Apocalypsin*. Henricus Boekholt (H 1727) vervaardigde een *Verklaringe over de Openbaringe van Johannes* in 1717, en Ruard Andala (1665-1727) in 1726 een pil van ruim duizend bladzijden over dezelfde stof. Zelfs de voetiaan Johannes à Marck (1656-1731) bood een ontleding van de Apocalyps die in 1736 nog werd uitgegeven. En aan al deze studies (er verschenen nog veel meer) ging een populaire studie vooraf van Campegius Vitringa de oudere (1659-1722), de *Anacrisis Apocalypseos Joannis Apostoli* uit 1705.¹⁹ De zeer invloedrijke Vitringa was één van de vele coccejanen die staande hield dat het vreedrijk zou aanbreken vóór de Wederkomst.²⁰ En terwijl prominente voetiaanse theologen, vanaf Gisbertus Voetius zélf tot en met de laatste der voetianen Bernardinus de Moor, de gedachte van een toekomstig Duizendjarig Rijk verwierpen, hielden sommigen onder hen een zekere bloeitijd van de kerk niet voor onmogelijk. Bij een laat-zeventiende-eeuwse voetiaan als Jacobus Koelman (1632-1695) waren dit soort verwachtingen zelfs zeer geprononceerd.²¹ Een andere voetiaan, Willem à Brakel (1635-1711), wiens handboek gedurende de gehele achttiende eeuw met name door de vromen veel gelezen werd, trachtte aan de heilshistorische belangstelling van de coccejanen enigszins tegemoet te komen, ofschoon hij de indeling in zeven perioden verwierp. Deel III van zijn *Redelyke Godsdiens* (eerste druk 1700) bevat een uitvoerige uitleg van Openb. 4: 1 tot en met 22: 5.²² Om deze toekomstbeschrijving juist te vatten, dient men – aldus A Brakel – in aanmerking te nemen dat Johannes hier slechts drie zinnebeelden de revue laat passeren. Zo duiden de zeven engelen, zeven bazuinen en zeven fiolen op drie opeenvolgende fasen van de kerk, onder de heidense keizers, onder de Roomse Antichrist, en 'onder haer *eygene vrye staet*' sinds de Reformatie. Deze laatste fase is in twee perioden onderverdeeld. De eerste periode, waarin de kerk zich thans bevindt, staat in het teken van de strijd tegen de Antichrist; en in de tweede periode zal de kerk met Christus heersen gedurende duizend jaren. Wanneer de strijd tegen de Antichrist zou aflopen, kon en wilde A Brakel niet nauwkeurig aangeven.

Ook de zeer invloedrijke coccejaan Friedrich Adolph Lampe (1683-1729) verwachtte een toekomstig rijk van duizend jaren en wordt in de literatuur daarom wel als chiliast aangeduid.²³ Dergelijke 'chiliastische' visies op de eindtijd dienen nader te worden onderzocht, evenals de toenmalige definities van de term chiliasme. Hoe populair het eschatologisch optimisme onder toenmalige theologen werkelijk was, kan op dit moment moeilijk worden bepaald. In de volgende paragraaf zullen we zien dat verwachtingen van een toekomstige bloeistaat van de kerk in de tweede helft van de achttiende eeuw wijd verspreid waren.

Tegen die tijd was het theologisch landschap in Nederland echter danig veranderd. In de loop van de achttiende eeuw was de academische theologie steeds minder ruimte gaan bieden voor de concrete duiding van schriftuurlijke metaforen en voor het willekeurige gebruik van de Bijbel als een arsenaal van typologische vergezichten van de toekomst. De coccejaanse godgeleerdheid werd langzamerhand ondermijnd door de zich ontwikkelende bijbelkritiek en de verwetenschappelijking van de kerkgeschiedenis. Johannes van den Honert, druk in de weer tegen de bijbelkritiek van de vroeg-achttiende-eeuwse theologen als

Jean Le Clerc (1657-1736), klaagde al in de eerste helft van de eeuw over het gebrek aan belangstelling voor de profetische godgeleerdheid. Na ongeveer 1760 ging het zelfs met wat toen de 'Honertiaanse' richting werd genoemd, snel achteruit. De knapste leerling van Vitringa, Herman Venema (1697-1787), was in die zin typerend dat hij de toepassing van oudtestamentische profetieën zoveel mogelijk beperkte tot de bloeitijd der Makkabeeën, en niet betrok op Jezus Christus of de nieuwtestamentische kerk. Ontwikkelingen in de oriëntalistiek en de filologie en tenslotte de invloed van de Duitse theologie brachten aan het coccejanisme de genadestoot toe. De gezaghebbende Duitse oriëntalist Johann David Michaelis hield in een *Ontwerp der voorbeeldige godtgeleerdheid* (1773) zoveel slagen om de arm dat het bedrijven van coccejaanse theologie, met haar zinnebeeldige uitleg van de bijbel en haar aandacht voor periodisering, nauwelijks nog zinvol leek.

Overigens ging het coccejaanse erfgoed niet volledig teloor. De coccejaanse theologie schijnt de chiliastische tendensen binnen het Duitse piëtisme sterk te hebben beïnvloed. Vitringa en Lampe hebben een brugfunctie vervuld tussen Cocceus en latere chiliasten als de bekende Württembergse lutheraan Johann Albrecht Bengel (1687-1752),²⁴ – die weer invloed heeft uitgeoefend op Da Costa.²⁵ Maar in het achttiende-eeuwse Nederland schijnt dit Württembergse piëtisme van geringe betekenis te zijn geweest. Typerender voor de situatie hier is de storm van protest die de in Nederland overigens alom gewaardeerde *Consistorialrat* van Zelle, Johann Friedrich Jacobi (1712-1791), in 1774 onder orthodoxe leidslieden ontketende. Zijn al heel snel in het Nederlands vertaalde *Hooge-lied, door eene gemaklyke en eenvoudige verklaring, van de bezwaaren, tegen het zelve ingebragd, vrygesprooken* (1774) werd door hen beschouwd als een volstrekt ongerijmde interpretatie van het Hooglied, – alsof het louter een dichtstuk was, in plaats van een tekst met een pregnante geestelijke en soms ook profetische lading! Ontwikkelingen in de bijbelkritiek hadden onder meer hun weerslag op letterlijke interpretaties van profetische teksten, al zullen weinig theologen het *Historisch vertoog over het Boek der Openbaaringe* (1778) hebben onderschreven. In deze anonieme uitgave, die al spoedig van de hand van de Geneefse hugenoot Firmin Abauzit (1679-1769) bleek te zijn, werd de canoniciteit van de Apocalyps ontkend. Ondanks het feit dat zulke radicale standpunten door velen werden afgewezen, bood de academische theologie van de eerste helft van de negentiende eeuw veel minder ruimte dan voorheen voor het duiden van concrete historische gebeurtenissen in verleden en heden, en stonden letterlijke interpretaties van bepaalde profetieën (zoals die over de bekering der joden en de vestiging van een joodse staat) in toenemende mate onder druk. Het eschatologisch optimisme in zijn post-millenniale vorm ging echter niet verloren. De opkomst van de bijbelkritiek en de moderne kerkgeschiedschrijving leidden er hoogstens toe dat alle strikt 'chiliastisch' getinte lectuur meer dan ooit werd verdrongen naar het volkse blauwboekjescircuit, het private conventikel en de intieme briefwisseling. Over deze ontwikkelingen handelen de volgende twee paragrafen.

40 4. *Het publieke domein als Koninkrijk Gods*

Het derde publieke vertoog betreft de zogenaamde 'christelijke verlichting'. De periode van de late achttiende en de vroege negentiende eeuw wordt doorgaans geassocieerd met de Verlichting, in Nederland in het bijzonder met de 'christelijke' of 'reformatische Verlichting'. Betrekkelijk zelden wordt in de Nederlandse literatuur ingegaan op de manier waarop tijdgenoten zelf de term 'verlichting' gebruikten. Er werd indertijd namelijk weinig over 'de Verlichting' gesproken, en nauwelijks over 'christelijke Verlichting'. Wel hadden velen het in de periode tussen ongeveer 1770 en 1840 voortdurend over 'verlichting' *tout court*. Daarmee doelde men op een proces van toenemende kennisverrijking, voortschrijdende

bewustwording en voortgaande verfijning, een proces dat zich uitstreckte over zowel het individu als de maatschappij. 'Verlichting' hing nauw samen met 'beschaving'. Verlichting en beschaving functioneerden in semantisch opzicht als zogenaamde 'ing-woorden'. Ze duiden geen zelfstandig geheel van verschijnselen aan (zoals de term 'Verlichting' suggereert), maar
 5 een proces. Zo'n proces kan vals of waar zijn, dat wil zeggen verkeerd gericht of goed gericht. Onder christelijke volkeren is het proces van voortgaande verlichting in beginsel goed gericht. Ter illustratie citeer ik de uitvoerige definitie die de dichter-essayist Hieronymus van Alphen van de 'verlichting' gaf:

10 'Het oogmerk der verlichting is de grondige ontwikkeling, zo wel als de versterking, van het verstand, gelijk ook de verfijning van het zedelijk gevoel, en de daaruit voortvloeiende verbetering van het hart. [Verlichting] (...) bedoeld stilte, rust, bedaardheid, vergenoegen, vreedzame werkzaamheid, bezadigd genot, voortgang in kennis, vastigheid van beginselen, bevordering van menselijke regtschapenheid, en
 15 nationale deugd.'²⁶

Voor christenen was er dus geen verhevener taak dan het meewerken aan 'verlichting'. De ware verlichting diende gestalte te geven aan het publieke domein. Bij theologen speelde in dit verband de gedachte van het Koninkrijk Gods een belangrijke rol. Men vergelijkte Van
 20 Alphen:

'Dit Koningryk, voorzeker niet van deze waereld, is egter in deze waereld. Het heeft zijn staatsbelang; namelijk behoudenis, uitbreiding, en welvaart, door het handhaven en bevorderen van waarheid en deugd binnen en rondom zig. Deszelvs staats-systema
 25 is (...) zig toeëigenen, wat daaraan bevorderlijk zijn kan; verlichting namelijk en zedelijkheid, met opzigt tot alles, wat voor de menselijkheid belangrijk is.'²⁷

Of, zoals Van Alphen zich elders uitdrukt, zonder prediking van het Evangelie geen ware verlichting. Voortgaande verlichting leidt misschien niet tot de absolute vervolmaking van de
 30 wereld, maar op zijn minst tot verbetering ervan. In die hoop leefde het overgrote deel van de protestantse schrijvers tussen 1780 en 1840. Progressieve verlichting stond nauw in verband met de uitbreiding en voltooiing van het Koninkrijk Gods op aarde.

Een gematigd optimistische toekomstverwachting treft men aan in de indertijd geruchtmakende *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende*
 35 *eeuw* (1791) van de afgezette Utrechtse hoogleraar IJsbrand van Hamelsveld (1743-1812). Dit boek handelt onder meer over de heerlijke toestand van de wereld die, zoals de auteur opmerkte, aan het slot van veel bijbelse profetieën wordt voorspeld.²⁸ Hoe moeten we dit interpreteren? De joden meenden eertijds dat dergelijke profetieën verwezen naar de opperheerschappij die zij spoedig over de wereld zouden verwerven. Maar zij waren veel te
 40 voorbarig. Uit de Bijbel weten we immers dat deze belofte eerst vervuld zou worden na de 'zedelijke verbetering van het mensdom'. De christenen wezen er later op dat de profetieën vervuld waren met de verlossing van de wereld door Jezus Christus. Deze vergeestelijkende uitleg van de profetieën vond Van Hamelsveld weer te mager. Hij geloofde in het aanbreken van een tastbare hemel op aarde, omdat 'uit eene zedelijke verbetering der menschen,
 45 noodwendig als een gevolg van dezelve, ook het geluk van het mensdom, als een geheel beschouwd, ééns moet voortvloeien'. Over dit gezegend godsrijk sprak Jezus in Matth. 24 en 25:

'Moet niet éénmaal God alles in allen, en alles aan JESUS onderworpen zijn? moet het Godlijk plan niet volmaakt uitgevoerd worden, en zijn vol beslag krijgen? Hebben wij, volgens de godlijke beloften, niet eenen nieuwen hemel en nieuwe aarde, een vernieuwd samenstel van zaaken, te wachten, waar in gerechtigheid woont?'

5

Van Hamelsveld, die als goed gereformeerde theoloog intussen ook het 'zalig worden van gantsch *Israël*' verwachtte, was in 1787 uit zijn ambt ontzet vanwege zijn aandeel in de Patriotse revolutie. Dit gegeven is niet onbelangrijk, want het geeft aan dat zijn hoop op verbetering zich ook in politieke activiteit liet vertalen. Het bovenstaande citaat komt uit het tweede hoofdstuk van het inleidende eerste boek van Van Hamelsvelds *Zedelijke toestand*. Hier handelde hij over de voortgaande maar nog lang niet voltooide vervolmaking van de mensheid. In het eerste hoofdstuk had hij in bewuste aansluiting bij de boete- en biddagpredikers uitgeweid over de zedeloosheid waaraan volken ten onder kunnen gaan. Wat zijn voorgangers in Neêrlands *Israël* beschouwd hadden als het definitieve oordeel dat God aan een volk kon opleggen – de wegneming van de publieke godsdienst en de daaraan verbonden zegeningen – gaf Van Hamelsveld de naam mee van 'omwenteling', dat wil zeggen: revolutie. Revoluties duiden op een schoksgewijze voortgang van de mensheid, totdat de in de Bijbel beloofde toestand van vrede en volmaaktheid is bereikt. Zijn deze gelukkige tijden thans op handen? Nee:

20

'Onze eeuw zij een verlichte, eene wijsgerige eeuw, men kan echter niet zeker zijn, dat deze verlichting onafgebroken zal voortgaan, zonder nieuwe schokken te moeten beproeven, tot dat het gantsche mensdome gelukkig is. Hoewel, gelijk wij hier voor zeiden, het mensdome nogthans, bij elke nieuwe herstelling, zoo veel wint, dat men duidelijk ontwaart wordt, dat het, langs deze beurtwisselingen, tot zijne volmaaktheid wordt opgeleid.'

25

Gods oordelen zullen het hardnekkige mensdome gerechtigheid leren, totdat het zich bekeert en tot Hem wendt. Dan zal 'het teken des zoons des menschen verschijnen' en zullen joden en heidenen zich samen verenigen onder de scepter van Jezus.²⁹

30

Als post-millennialist was Van Hamelsveld een ware erfgenaam van Coccejus, maar hij was ook en vooral een waardig representant van zijn eigen tijd. De hoop op een algehele vooruitgang van de mensheid was rond 1800 in brede kring gemeengoed geworden. De verwachting van een betere toekomst voor mens- en christenheid, en daaraan verbonden ook voor het Jodendom als aparte natie, treft men aan bij veel theologen. De oratie van Herman Muntinghe *Over den invloed van den Christelijken godsdienst op het volksgeluk* (1797) is slechts één voorbeeld; een tweede vormen de leerredenen van de Utrechtse hoogleraar Gisbert Bonnet over Luc. 1: 32-33 en Hand. 1: 4-7, in 1795 uitgegeven als *De heerschappij van Jesus Christus, en de toekomstige herstelling van het koninkrijk aan Israël*. De gespannen verwachting dat een snelle uitbreiding van het Koninkrijk Gods – het verlichte wereldrijk van christelijke beschaving – bijna op handen was of zich reeds hier en daar manifesteerde, treft men in de jaren van revolutie en restauratie bijvoorbeeld aan bij de voorstanders van de overzeese zending. Zoals één zendingsarbeider het uitdrukte: 'Zulk een algemeene geest, om voor Jesus aan de Heidenen te werken, was er onzes wetens, nog nooit onder de Christenen, als er nu is.'³⁰ De titel van de in 1808 door Jean Louis Verster (1745-1814) voor het Nederlandsch Zendelinggenootschap gehouden rede impliceert dezelfde optimistische verwachting: *De steeds toenemende Heerlijkheid van den Heer J.C. door de trapswijze uitbreiding van zyn gezag op aarde, een grond van verpligting voor de Christenen, zyne*

45

onderdanen, ter voortplanting van zynen Godsdienst door de Euangelieprediking, en de gegronde verwachting op zyne aanstaande onbepaalde Heerschappy over de menschen, eene sterke aanmoediging, om in deze edele bezigheid niet te verslappen. Voorgesteld uit Psalm CX vs 1, 2 & 3.³¹ Of zoals Hermanus Johannes Krom (1738-1804) het een tiental jaren eerder had uitgedrukt: 'eene heerlijker toekomst genaakt ons nog (...).'³² Nog in 1824 klinkt het: er is 'een Godverheerlijkende tijd voor het menschdom op handen.'³³ Hoe de uitbreiding van het Koninkrijk Gods zich precies verhiel tot het door Christus uitgeoefende koningschap aan het einde der tijden bleef in het vage. Wat men wél verwachtte, was – in de woorden van Hieronymus van Alphen – een geest van orde, beschaafdheid, kiesheid, helderheid, bedaardheid, vastigheid, rechtvaardigheid, hulpvaardigheid, verdraagzaamheid, trouw en onderlinge liefde.³⁴

Het bleef bij deze gematigd optimistische toonzetting. De eindtijd werd geprojecteerd in een wat vage toekomst van wijdverbreide verlichting en evangelische beschaving. Geschriften als *De laatste tooneelen voor de wederkomst van Jezus, volgens de Openbaring van Johannes: een boek voor denkende maar ongeleerde bijbelchristenen* (1817) van Johann Ludwig Ewald³⁵ of de *Verhandeling over de toekomstige waereld* (1798) van Gerardus de Haas (1737-1817) zetten de toon. De gelukkige toekomst die de mensheid te wachten stond, was ongetwijfeld nabij, maar geen theoloog, zendeling of gevestigde opiniemaker brandde zijn vingers aan concrete voorspellingen. Het overgrote deel van de ontwikkelde burgerij, van links tot rechts in het religieus-theologische spectrum, was gefascineerd door het proces van voortgaande verlichting en beschaving. Een 'beschavingsoffensief' werd op gang gezet om het 'gewone' volk uit zijn onkunde te verlossen en moreel te verheffen. Redelijkheid en gematigdheid werden van hogerhand ingeprent, uitwassen en geestdrijverij verbannen. Toen de natuurwetenschapper en politieke schrijver Joseph Priestley een chiliastische leerrede het licht deed zien, moest de recensent van de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* van 1795 ook even slikken. Deze preek over Matth. 3: 2 was 'in veele opzigten, merkwaardig, naardien eenige stellingen, daar in voorgedraagen, van de gewoone denkwyze merkelyk afwyken, (...)'. De recensent hield zich op de vlakte, gaf een uitvoerig uittreksel en vergoelijkte de onverwachte *Schwärmerei* van de razend populaire Priestley door erop te wijzen dat de Engelsman in elk geval eerbied koesterde voor de Bijbel.³⁶

Terwijl men zich verre hield van concrete voorspellingen, was de verwachting van een vage toekomst van pais en vree en overvloed sterker dan ooit. Het boek *Openbaring* viel dan ook allerm minst in theologische ongenade. De predikant Pieter Jan Laan (1777-1862) liet in 1832 nog een reeks verhandelingen en leerredenen over de Apocalyps verschijnen, waarin hij zich sterk maakte voor de zinnebeeldige interpretatie.³⁷ En hij was slechts één onder de velen die zich met het boek inlieten. Zo ontwikkelde zich in de eerste helft van de negentiende eeuw een brede post-millennialistische traditie. Christus zou komen aan het einde van een lange periode van kerkelijke en politieke vrede, die zonder twijfel weldra zou aanbreken, of misschien zelfs al begonnen was. Deze opvatting was bijvoorbeeld typerend voor de bijbelverklaringen van Jacobus Johannes le Roy (1772-1850), wiens eschatologisch oeuvre begon met de *Proeve eener verklaring van den eigenlijken zin der profetische gezigten, in de Openbaring van Joannes* (1806) en eindigde met een *Beschouwing der voorzeggingen des Ouden en Nieuwen Testaments, betreffende het nog toekomstige* (1846).³⁸

Een keurig overzicht van deze Nederlandse post-millennialistische traditie, waarin concrete voorspellingen werden vermeden, de minder omstreden Messiaanse profetiën letterlijk opgevat, en de uitbreiding van het godsrijk en de bekering der joden in het vooruitzicht gesteld, bood Justus Lodewijk Overdorp (1763-1844), rustend predikant op de Veluwe. Het eerste deel van zijn informatieve en irenische *Verhandeling over de profetiën*

des Ouden Verbonds, bijzonder de Messiaansche, of van die, welke het beloofde godsrijk op aarde betreffen (1838) was geschreven vanuit de verwachting van een spoedige, overvloedige en algemene uitstorting van de Heilige Geest, ter verluchting en zaliging van het mensdom.³⁹

Tot diep in de negentiende eeuw bleef deze milde apocalyptiek in allerlei variaties volstrekt acceptabel binnen de dominante, beschaafde, protestantse burgerij. Mettertijd vonden denkbeelden die zich voordeden bij zo verschillende schrijvers als Van Hamelsveld en Le Roy, weerklink bij theologen als Petrus Hofstede de Groot, Daniel Chantepie de la Saussaye en Johannes Herman Gunning – en Abraham Kuenen. Het Koninkrijk van Christus als een rijk van zedelijke vooruitgang, toenemende heiliging of voortgaande humaniteit, – iedere weldenkende burger kon zich in het eschatologische optimisme van de negentiende eeuw wel vinden. Intussen moest men van de 'echte chiliasten, de 'pre-millennialisten', weinig hebben.

5. De profetische anti-cultuur en het deftige chiliasme

Bestond er in Nederland dan geen profetische anti-cultuur, afgezien van de enkele vromen wier eindtijdverwachtingen slechts in autobiografische handschriften te boek waren gesteld? In feite is er nauwelijks systematisch onderzoek naar het fenomeen verricht; de enige recente uitzondering is het rijke artikel van R.H. Kielman.⁴⁰ In 1794 heeft iemand de moeite genomen het boek van Joseph Priestley in het Nederlands te vertalen en bovendien uit te geven. Wie was dat, en waarom die moeite? We weten het niet, maar het gegeven als zodanig wijst er wellicht op dat Nederland minder uitzonderlijk was dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

De meeste Nederlandse eindtijdprofeten – want die waren er wel degelijk! – kregen in de pers weinig respons en zijn in de vergetelheid geraakt. Schrijvers die er prat op gingen de geheimen van de boeken Daniël of Openbaring te hebben ontsluit, werden reeds door de contemporaine recensietijdschriften doodgezwegen, in elk geval resoluut buiten de republiek der Nederlandse letteren gezet. Dat gold bijvoorbeeld voor *De verborgenheit der laatste tyden die aanstaande zyn, geopent* (1749, tweede druk in 1750) van de Zutphense dominee Johannes Ernst Jungius (1714-1775). De bijna duizend bladzijden van geleerde, 'wiskundige' bijbelexegese werden in 1752 gevolgd door een *Verklaring van den roomschen paus voor het beest en den antichristus door de opening van de verborgenheit des beestes en desselfs getal 666* (1752), een geschrift van dien aard dat Jungius weldra ontoerekeningsvatbaar werd verklaard en ontslagen. Jungius meende dat hij tot de koninklijke waardigheid was geroepen als een voorganger van Christus, en dat het Duizendjarig Rijk in 1763 zou beginnen; in 1764 wees een anonieme schrijver er vrolijk op dat zijn berekeningen inmiddels 'proefondervindelijk' waren weerlegd. Toch had Jungius zijn medestanders. Een zekere Pieter Jansz Al verdedigde zijn visie⁴¹ en voegde aan de discussie een *Heerlijke staat der kerke in het laatste der dagen, of vorst Messias gezeten op Davids troon, regeerende de vyfde algemeene monarchie duyzend jaaren* (1753) toe. Intussen hadden ook minder onstuimige geesten zich met de apocalyptiek onledig gehouden. Vóórdat de predikant Johannes van Herwerden (1713-1772) Jungius had bestreden in *Ho hagios! Ho panta!* (1751) en *Diakrisis* (1753) had hij reeds in *Armageddon* (1746) onderzoek verricht naar de plaats waar de koningen der aarde zullen worden verzameld voorafgaand aan de Komst des Heren (Openb. 16: 16).

Van Herwerden was onder de professionele herders een uitzondering. Na ongeveer 1760 moest het geschoolde lezerspubliek van dit soort van speculaties weinig meer hebben. Puur giswerk, oordeelde de *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* in 1770 over een vertaling van een boek van J.Ph. Petri (H 1792), gereformeerd predikant in het Graafschap Hanau en onvermoeibaar apocalypticus, die onlangs 'het naby zynde duizendjaarg ryk van Christus en

daar op volgend ryk des Vaders, ofte het toekomende paradys op aarde' op grond van Openb. 20-22 had aangekondigd.⁴² De *Verhandeling over het getal des Beestes* (1783) van ene Johanna Beun, wed. A. Boonen werd evenmin serieus genomen.⁴³ Een Duitse schrijver over de wederoprichting aller dingen en zijn Nederlandse vertaler hadden zich de moeite kunnen besparen, meende een recensent, want de leer was al genoeg bekend en daarenboven voegde het boek niets nieuws toe.⁴⁴ De kerkelijk georiënteerde periodieken van de tweede helft van de achttiende eeuw – de *Nederlandsche Bibliotheek*, de *Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak*, de *Boekzaal der Geleerde Wereld* – schonken aan dergelijke lectuur al helemaal geen aandacht. Ook later hadden de grote tijdschriften geen belangstelling voor de 'ellendige redeneerwijs' van ongeschoolde volksprofeten en geestdrijvende dominees.⁴⁵

Veel apocalyptische geschriften stonden in verband met de Franse Revolutie en de figuur van Napoleon. Dat was in Engeland duidelijk het geval.⁴⁶ Daar profeteerde Richard Brothers (1757-1824), vice-messias der joden, een met visioenen begiftigde ex-matroos die in maart 1795 door de Engelse autoriteiten op verdenking van hoogverraad gearresteerd en na verloop van tijd krankzinnig en ontoerekeningsvatbaar werd verklaard.⁴⁷ De dichter Willem Bilderdijk schreef een decennium ná zijn verblijf in Londen (1795-1797) nog met geestdrift over deze volksprofeet. Op het eerste gezicht lijken er in Nederland weinig directe apocalyptische reacties op de Franse Revolutie te zijn geweest. Maar die veronderstelling is niet juist. De revolutionaire ontwikkelingen in Europa werden door velen met argusogen gevolgd en de term 'omwenteling' vond ook zijn weg naar de eschatologie.⁴⁸ Onder Belgische katholieken tierden welig allerlei voorzeggingen aangaande het begin van het einde.⁴⁹ Van een groep katholieke radicalen in Nederland kan men hetzelfde zeggen. Wie de volledige naam van de stadhouder ('Willem de Vijfde Prins van Oranje Stadhouder van de Vereenigde Nederlanden') optelde, aldus een gevluchte katholiek in 1789, kwam uit op het onheilspellende getal 666.⁵⁰ Ofschoon omstandige historische uitleggingen van de Apocalyps altijd een typisch protestantse aangelegenheid waren geweest, begonnen rond 1800 ook katholieke schrijvers zich op te werpen als geduchte apocalyptici. Zo schreef de Belgische jurist Jean-Baptiste Boucqueau in 1802 een nogal bizar Franstalig boek, vertaald als *Het zevende hoofddeel van den propheet Daniel, op de Fransche omwending toegepast* (1804). Het had een karakteristieke apologetische functie (de uitkomst van de profetie bevestigde de geloofwaardigheid van de Bijbel).⁵¹ Gegeven de kennelijk algemene belangstelling voor het thema verbaast het niet dat er – het is maar een voorbeeld – ook een Nederlandstalige editie verscheen van Charles Walmesley's *The general history of the Christian church from her birth to her final triumphant state in heaven, chiefly deduced from the Apocalypse* (1771), waarin de aanstaande ontbinding van de Hervorming werd voorzien.⁵²

En wat voor de katholieken geldt, geldt nog veel sterker voor de protestantse schrijvers van Nederlandstalige eindtijdlektuur. Er waren natuurlijk anonieme brochures te over, zoals *Gedachten over Openb. IX: 1-11, voor zoo verre dit eene bijzondere betrekking heeft tot de ontzettende gebeurtenissen van dezen tijd, bepaaldelijk tot het eerste wee* (1814), en meer over het Messiaanse godsrijk. Het jaar 1814 was overigens een goed jaar wat profetische geschriften betreft, afgaande op titels als *De wee-bazuin over Apollijon* (1814) en de *Voorzegging uit de H. Schrift betreffende Napoleon Buonaparte* (1814). Eén vroeg-negentiende-eeuwse auteur die het voorspellen niet kon laten, was de schrijver van *In welk gedeelte van het gezigt der vier dieren en tien hoornen, aan Daniel vertoond, leven wij?* (1810), en van de overdenkingen naar aanleiding van Luc. 21: 28-31, *Staan de ontzettende gebeurtenissen van onzen leeftijd ook in verband tot eene meerdere openbaring van het godsrijk?* (1810)⁵³ De predikant Johannes Deussen (1783-1862) ontdekte met zijn *Eerste*

oordeelsdag, als aanstaande voorgesteld een gat in de markt. Zijn leerrede over 1 Thess. 5: 2-3a beleefde in het jaar van verschijnen (1819) al een derde druk. Deussen verwachtte dat Napoleon nog eenmaal zou verschijnen, maar moest (na in enkele geschriften over de grote afval, de hoer van Babylon en de zeven bazuinen te hebben uitgeweid)⁵⁴ in 1821 tenslotte
 5 toch toegeven dat na de dood van de ex-keizer uitgesloten was. Toen voltooide hij zijn apocalyptisch oeuvre maar met *Mijne verantwoording: eene noodzakelijke bijdrage tot mijne uitgegevene voorspellingstukjes* (1821). De bekendste profeet uit de eerste helft van de negentiende eeuw was ongetwijfeld Hendrik Hentzepeter (1781-1845): met zijn achttien pamfletten behoort hij tot de apocalyptische toptien van zijn tijd. Deze onbemiddelde
 10 soldatenzoon bracht het, mede door zijn connecties met vooraanstaande Réveilmensen, tot portier van het Mauritshuis. In die hoedanigheid proclameerde hij ten overstaan van het Haagse volk de komst van een blijde vijfde wereldmonarchie, die op de puinhopen van de bestaande orde zou worden gevestigd. Aanvankelijk veroordeelde Hentzepeter elke vorm van activisme, maar na verloop van tijd werd zijn visie minder traditioneel, begon hij een vorm
 15 van pantheïsme aan te hangen, en paarde hij heterodoxie aan openlijke afkeer van de gevestigde kerk. Tenslotte kwam hij toch weer in conservatief vaarwater terecht; zijn boeken mochten wat bizar zijn, ze waren desondanks onschadelijk.⁵⁵

Maar de Nederlandse apocalyptiek was niet altijd onschadelijk. Het geval Hendrik Nüse maakt duidelijk hoezeer het aankondigen van de aanstaande eindtijd een dreiging kon
 20 betekenen voor de bestaande orde. Deze verarmde ex-koopvaardijkapitein deed nauwkeurig verslag van de tekenen des tijds in zijn *Sleutel van de verborgenheid der laatste tyden, of de zegepraal des christendoms over alle volken der aarde* (1817), en voorspelde, evenals Bilderdijk, dat het Millennium in 1823 zou aanbreken. In een tweedelig *Prognosticum, of Verzameling van merkwaardige voorzeggingen en openbaringen* deed hij vervolgens kond
 25 van de opvattingen van 'heilige en vermaarde mannen' aangaande allerlei verborgenheden (1821). Tenslotte beschuldigde hij in zijn *Heilige eeuw-bazuin, oproepende alle staaten van menschen tot bekeering en de komst tot de ware kerk des Nieuwen-Verbondes, om bij den ingang in het duizend-jarig vrederijk met haar vereenigd te worden* (1831) Willem I ervan in zijn Brabantse veldtocht gruwelen te hebben gepleegd. Het werk werd op slag verboden en de
 30 auteur veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar (men twijfelde aan zijn toerekeningsvatbaarheid, anders was de straf veel hoger geweest).⁵⁶ Afkeer van de gevestigde orde blijkt ook uit een in 1835 anoniem verschenen werkje waarin de voortgang van het inwendige Koninkrijk Gods werd afgezet tegen het uiterlijke rijk van de machthebbers en de vermogenden, en voorspeld werd dat er in de toekomst geen behoefte zou zijn aan onder
 35 anderen militairen en rechters, – de bewakers bij uitstek van de gevestigde orde.⁵⁷ Voor de in 1816 gestichte groep van de Zwijndrechtse Nieuwlichters, met hun apocalyptische verwachtingen en felle sociale kritiek, verwijs ik naar het artikel van Gerrit Schutte in deze bundel. Voor het overige zij opgemerkt dat we nog nauwelijks weten wat er tussen 1740 en 1840 werkelijk aan apocalyptiek verschenen is. Indien men zich niet tot gepubliceerde lectuur
 40 zou beperken, maar ook aandacht zou schenken aan markante lieden als de 'Grondlegger der maatschappij van broederliefde' die in Den Haag alvast plaatsbewijzen voor de toekomstige geluksstaat verkocht, of de Noord-Hollandse Enoch van Ammers, de Koning der Joden die in 1838 voor zichzelf en zijn twaalf apostelen het stadhuis van Rotterdam opeiste,⁵⁸ zou het Nederlandse aandeel waarschijnlijk groter uitvallen dan men doorgaans vermoedt.

45 En dan hebben we het nog niet eens gehad over de kringen van het Réveil. Terwijl de academische theologie en de toonaangevende kringen aan concrete apocalyptische voorspellingen minder ruimte boden dan ooit tevoren, schreven enkele vooraanstaande, gestudeerde lieden uitvoerig over hun eindtijdverwachtingen. De bekendste, in elk geval de

luidruchtigste onder hen was Willem Bilderdijk (1756-1831). Tussen 1806 en 1813 hield Bilderdijk voor een groep van ingewijden een vijftal lezingen over de aardse heerschappij en het aardse rijk van Christus, over de afval van Christus, over de tekenen der tijden en over de zeven laatste bazuinen en plagen; de opstellen werden in 1833 postuum gepubliceerd door

5 Isaïc da Costa.⁵⁹ Daarnaast schreef Bilderdijk nog een opstel over de wederbrenging aller dingen (Hand. 3: 21).⁶⁰ Dit is niet de plaats om uitvoerig verslag te doen van Bilderdijks bizarre visie op de eindtijd.⁶¹ Elementen van zijn tamelijk vergezochte maar knappe vertolking van het visioen van Johannes kunnen getraceerd worden tot zeer diverse bronnen, uiteenlopend van joodse schrijvers en de Sybillijnse orakelen tot de *Sacred theory of the earth*

10 (1684-1690) van de Engelse prelaat Thomas Burnet. Bilderdijk koesterde uitgesproken pre-millennialistische denkbeelden: hij verwachtte een duizendjarige aardse heerschappij van Christus en meende dat die spoedig zou aanvangen. Nu de duizend jaren van Openb. 20: 2 ('En hij greep den draak, de oude slang, welke is de duivel en satanas, en bond hem voor duizend jaren') met Karel de Grote in 800 begonnen, voorbij waren, zou in 1800 de satan voor

15 een 'kleine tijd' weer ontbonden worden. Aanvankelijk schijnt Bilderdijk te hebben gemeend dat deze 'kleine tijd' ongeveer 23 jaren zou duren, en dat het aardse rijk van Christus rond 1823 zou aanvangen. Hij redeneerde onder meer als volgt. Tussen Henoch en Christus heeft de kerk gedurende 56 geslachten bestaan. Omdat volgens Bilderdijk de ene periode in de andere weerspiegeld wordt, zal de kerk in de periode ná Christus eveneens 56 geslachten

20 voortduren. Aangezien één geslacht gemiddeld 33 jaren telt, zal de Wederkomst plaatsvinden in 1848 (33 x 56). Profetische jaren zijn echter iets korter dan normale, ze duren 360 dagen in plaats van 365.⁶² Daarom zal 1823 het jaar van de Wederkomst zijn. Bilderdijk heeft nog vier zulke berekeningen in handschrift gemaakt, die alle op 1823/1848 uitkomen. Intussen werd gedurende de 'kleine tijd' de Komst van de Vredeskeizer afgeschaduwd door vrome aardse

25 koningen, onder wie Napoleon (totdat Bilderdijk in hem toch liever de handlanger zag van de Antichrist) en de Nederlandse koning Willem I.

Bilderdijks apocalyptiek is behoorlijk gecompliceerd maar rijk aan intrigerende typologieën, profetische vergezichten en historisch-politieke interpretaties. En zij werd, zo niet in alle details dan toch op zijn minst qua strekking, gedeeld door lieden van naam.

30 Vooral rond 1830 leefden onder Réveilmensen chiliastische denkbeelden op.⁶³ Baron Cornelis van Zuylen van Nijvelt meende in 1828 dat de profetieën thans werden vervuld en dat 'eene groote ontwaking Gods' en een drastische opschudding op handen waren.⁶⁴ Isaïc da Costa, Bilderdijks meest toegewijde leerling, ging geheel op in de verwachting van de wederkomst,—kom haastelijk, Heer Jezus, riep hij stevast uit in zijn vele theologische

35 opstellen. Hij huldigde chiliastische denkbeelden, evenals Abraham Capadose, Willem de Clercq, H.J. Koenen en H.P. Scholte.⁶⁵ Willem de Clercq was diep onder de indruk van *The signs of the times* van Edward Irving (1792-1834); hij en Da Costa schreven driftig over het voor en tegen van wat zij 'het Engelse systema' noemden⁶⁶ (de voorstanders van de letterlijke uitlegging van bijbelse profetieën erkenden over het algemeen dat vooral de Engelsen een

40 oude apocalyptische traditie hadden en erin geslaagd waren haar te vernieuwen).⁶⁷ Na verloop van tijd ebde binnen het Réveil de meer fervente toekomstverwachtingen weg en verschoof de aandacht van de concrete profetie naar de realisering van het koningschap van Christus in het hart van de gelovigen.⁶⁸ In dit licht zal onder meer de preek over *De volkomene gelukstaat der geloovigen bij de wederkomst des Heeren, als eene krachtige drangrede tot een*

45 *hemelschgezind leven* (1842) van de opwekker Bernardus Moorrees (1780-1860) moeten worden beschouwd. Ook binnen het Réveil triomfeerde uiteindelijk een gematigd post-millennialisme.⁶⁹

Tenslotte dient nog de rol van vertalingen in ogenschouw te worden genomen. Het

produceren van vertalingen uit het Engels, het Frans en het Duits was in Nederland een tamelijk lucratieve bezigheid. Daardoor waren autochtone geschriften echter minder kansrijk op de landelijke boekenmarkt.⁷⁰ Het feit dat vreemdtalige boeken over een bepaald onderwerp werden gelezen of vertaald zegt dus veel over de Nederlandse belangstelling voor dat

5 onderwerp. Het zegt echter veel minder over de bereidheid van Nederlanders om dergelijke boeken zelf te schrijven: geschikte auteurs kregen de kans niet of waren door de verhoudingsgewijs kleinere bevolking gewoonweg niet voorhanden. Daarentegen was vanwege de geografische en culturele ligging van het land tussen drie grote producenten van boeken (Engeland, Frankrijk en Duitsland), én vanwege de publieke belangstelling, in

10 Nederland het vertalen van buitenlandse boeken in commercieel opzicht zonder meer interessant. Geen wonder dus dat ook de buitenlandse eindtijdlectuur royaal in Nederland werd verspreid. Enkele voorbeelden. Wij weten dat Bilderdijk de *Dissertations on the prophecies that have now been fulfilled, or will hereafter be fulfilled* van de predikant Gerard Stanley Faber (1773-1854) heeft gekend en dat er een onuitgegeven anonieme vertaling van

15 dit geschrift heeft bestaan. In 1825-1827 verschenen de *Discourses on the millennium* (1813-1816), geschreven door één van de oprichters van de London Missionary Society, David Bogue (1750-1825), als de driedelige *Redevoeringen over het duizendjarige rijk*.⁷¹ Da Costa gaf in 1850 nog een boek uit van Lewis Way (1772-1840), die mede uit eschatologisch perspectief de jodenzending bevorderde.⁷² Maar ook Duitse auteurs werden volop gelezen.

20 We hebben reeds gewezen op de belangstelling van Da Costa voor de Duitse piëtist Bengel. Johann Heinrich Jung Stilling (1740-1807) was onder de Réveil-aanhangers goed bekend. Bilderdijk las rond 1813 diens *Siegsgeschichte der christlichen Religion in einer gemeinnützigen Erklärung der Offenbarung Johannis* (1799-1805); in 1816 werd het boek in het Nederlands vertaald). De Clercq en zijn geestverwanten, die evenals Bilderdijk geschoold

25 genoeg waren om geen vertalingen te behoeven, maakten in de jaren rond 1830 uittreksels uit tal van Duitse en Engelse publicaties.⁷³ Zij zullen ongetwijfeld belangstelling hebben gehad voor de leerrede over *De algemeene gerichtsdag, of het laatste oordeel* (1840) van de opwekkingsprediker Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868). Wat overigens te denken van *De komeet des jaars 1834, of welke merkwaardige gebeurtenissen zal ons dit Goddelijke*

30 *Teeken verkondigen* (1833), waarin de anonieme Duitse auteur zich afvroeg wanneer en hoe de Antichrist zou heersen en wanneer alle ellende ten einde zou spoeden? En wie las de *Geschiedenis, verschijningen en voorspellingen van Johann Adam Mueller* (1816), een boer in de nabijheid van Heidelberg, die alvast een ontwerp maakte van 'de toekomstige verbondstad Nieuw-Jeruzalem'?⁷⁴

6. Slot

Abraham Kuenen had wellicht geen ongelijk toen hij onder delen van het 'gewone' volk en de weldenkende burgerij een brede belangstelling signaleerde voor de nabije eindtijd. Twee jaar na het verschijnen van zijn boekje werden in kerkelijk Nederland de gemoederen nog in

40 beweging gebracht door dominee M. Sipkes (1830-1895), die onverholen adventistische denkbeelden propageerde in zijn *De toekomst des Heeren of de leer der laatste dingen* (1877). Blijkbaar heeft ook Nederland zijn eigen apocalyptische tradities gekend, ondanks het feit dat de publieke godsdienstuitoefening en de publieke theologiebeoefening hier (zoals elders) tamelijk nauwgezet werden gecontroleerd. De biddagpreek van het *ancien régime* had

45 mede gediend ter bevestiging van de religieus-politieke orde en liet zich niet verenigen met uitgesproken toekomstverwachtingen. Dat geldt ook voor de academische theologie, die institutioneel werd beheerst en daardoor hoogstens ruimte bood voor een gematigd eschatologisch optimisme. Wel nam in de tweede helft van de achttiende eeuw binnen de

gevestigde orde deze gematigde, post-millennialistische toekomstverwachting sterk in populariteit toe. Een dergelijke verwachting hing samen met het streven om het proces van verlichting en beschaving over de gehele natie te doen uitstrekken. Binnen dit gereguleerde regime leek er voor een werkelijk uitgesproken apocalyptiek nauwelijks
5 nog plaats.

Maar al kraakten de drukpersen hier wellicht niet zo hevig als in Engeland, en al had de stroom van opruiende eindtijddialectuur aan deze zijde van het Kanaal misschien minder ingrijpende maatschappelijke gevolgen, het zal duidelijk zijn dat menig Hollander in de greep was van Frankrijk, revolutie, Napoleon, oorlogen, opstanden, de paus, jezuïeten en wat niet
10 al, en dat hij of zij van deze verschijnselen en gebeurtenissen op het grote wereldtoneel een bijbelse interpretatie trachtte te bieden. In feite geldt dat voor zowel de radicalere apocalyptici als de gematigde post-millennialisten. Allen wisten zij historische feiten direct te relateren aan de Bijbel, om ze op rationele wijze te toetsen aan een boek van ontwijfelbaar gezag. Wie op deze manier de goddelijke economie van de Bijbel in het patroon van de actualiteit
15 meende te herkennen, verleende aan zijn of haar eindtijddisvisie op zijn minst de schijn van plausibiliteit. Daardoor werd voor velen het heden begrijpelijker, de toekomst tastbaarder, het bestaan zinvoller, en het geloof zekerder.

Noten

0. Hiervover G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland*, Utrecht 1988.
1. A. Kuenen, *Het duizendjarig rijk*, Amsterdam 1875, 3-4.
- 5 2. A. Kuenen, *a.w.*, 78.
3. Zie m.n. de encyclopedische delen van L.E. Froom, *The prophetic faith of our fathers. The historical development of prophetic interpretation*, 4 dln., Washington DC 1950-1954.
4. P.T. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.
- 10 5. *Twist des Heeren met zynen wyngaart*, Utrecht 1748, 33.
6. Zie ook J. van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the search for the social centre*, Kampen 1993.
7. J. Barueth, *Jacobs doodbedde*, Rotterdam 1747, 308.
8. J. Barueth, *Boet-bazuin geblazen in Neerlands kerke*, II, Rotterdam/Dordrecht 1748, 176.
- 15 9. J. van den Honert, *De kerk in Nederland beschouwd, en tot bekering gemaand*, Leiden 1746, 173.
10. *Maandelyksche uittreksels of boekzaal der geleerde waereld*, 146 (1788-i), 495-504.
11. Th. van der Groe, *Verzameling van biddagspredikationen*, Utrecht 1787, 39-40.
12. E. van der Groe, *Oorlog, Kerk en Staat, zijnde een eenvoudig en waar verhaal van de geloofswerkzaamheden, waar de Heere mij gedurende dezen zevenjarigen oorlog toe verwaardigd heeft*, Urk 1977, bv. 28.
- 20 13. E. Bekker en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters*, Den Haag 1980, 172 (brief 19).
- 25 14. Gecit. in F. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991, 153.
15. Een aardig overzicht biedt E. Staehelin, *Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi. Zeugnisse aus allen Jahrhunderten und allen Konfessionen*, V, Basel [1959], 147-196.
- 30 16. W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus*. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen, *Heerenveen* 1997, 234-244.
17. P. van Mastricht, *Beschouwende en praktikale godgeleerdheit*, II, 4 dln., Rotterdam/Utrecht 1749-1753, 589-590. Onder de 'vijfde monarchie' werd verstaan het door Christus geregeerde, duizendjarige rijk dat volgens sommige radicale puriteinen omstreeks
- 35 het midden van de zeventiende eeuw zou aanvangen; de voorgaande monarchieën waren die van Assyrië, Perzië, Griekenland en Rome.
18. Dit geldt overigens ook voor het Hooglied, ofschoon dit niet alleen in profetische zin werd uitgelegd; zie I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland*, Woerden 1971.
- 40 19. Vertaald als *Nauwkeurig onderzoek van de goddelyke openbaring des H. Apostel Johannes* (1728).
20. K.W. Witteveen, 'Campegius Vitringa und die Prophetische Theologie', in: H.A. Oberman e.a. (red.), *Reformiertes Erbe. Festschrift für Gottfried W. Locher zu seinem 80. Geburtstag*, Zürich 1993-1993, 343-359, m.n. 346-352.
- 45 21. C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd. Een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman*, Kampen 1990.

22. W. à Brakel, *Redelyke Godtsdienst*, III, 3 dln., Rotterdam 1749, 182.
23. G. Sniijders, *Friedrich Adolph Lampe*, Harderwijk 1954, 99-100.
24. G. Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus. Zugliech ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus und der heilsgeschichtlichen*
- 5 *Theologie*, Gütersloh 1923, 309-316.
25. R.B. Evenhuis, *De biblicistische-eschatologische theologie van Johann Albrecht Bengel*, Wageningen 1931, 239.
26. H. van Alphen, *De waare volksverlichting met opzigt tot godsdienst en staatkunde, beschouwd in haren aart, oogmerken, grenzen, bronnen en gevolgen*, Utrecht 1793, 182.
- 10 27. [H. van Alphen], *Predikt het Euangelium allen creaturen! Eene staatsmaxime van waarheid en deugd*, Den Haag 1801, 24.
28. IJ. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*, Amsterdam 1791, 23-25.
29. IJ. van Hamelsveld, *a.w.*, 26-37.
- 15 30. M. Jorissen, *Het gewigt der beloften Gods, aangaande de zaligheid der heidenen*, Rotterdam 1800, 43.
31. Hs. van J.L. Verster in het archief van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk, Hendrik Kraemer Instituut, coll. Hoog (1808), nr. 7.
32. H.J. Krom, *Groote belofte van de roeping der heidenen, in de tijden van het nieuw*
- 20 *verbond*, Rotterdam 1799, 24.
33. [Anon = Feith?], *Het groote belang der zendeling- en bijbelgenootschappen, en derzelver oogmerken, aangetoond en aangedrongen, voor minkundigen*, Zwolle 1824, 4.
34. [Van Alphen], *Predikt het Euangelium allen creaturen!*, 191.
35. Vertaling van *Die letzten Scenen vor der Wiederkunft Jesu, nach der Offenbarung*
- 25 *Johannes* (1794).
36. J. Priestley, *De tegenwoordige toestand van Europa vergeleken en getoetst met de oude prophetien* (1794); *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* 1795-i, 97-102. Zie J. Fruchtman, *The apocalyptic politics of Richard Price and Joseph Priestley. A study in late eighteenth-century English republican millennialism*, Philadelphia 1983. Het verband tussen het Nederlandse
- 30 patriottisme en apocalyptiek moet nog worden onderzocht; over de Amerikaanse predikant Joseph Bellamy (1719-1790) (*Gods groote naam verheerlykt in het gevallen mensdrom; of vertoog van de heerlyke uitbreiding van het ryk der waarheid en der deugd; en de groote vermeenigvuldiging van het aantal der gezaligden; inzonderheid in de latere dagen, ? 1796*), oordeelden de recensenten niet gunstig; zie *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* 1796-i, 101-
- 35 102. Zie verder J.W. Davidson, *The logic of millennial thought. Eighteenth-century New England*, New Haven/Londen 1977; N.O. Hatch, *The sacred cause of liberty. Republican thought and the millennium in revolutionary New England*, New Haven/Londen 1977; R.H. Bloch, *Visionary republic. Millennial themes in American thought, 1756-1800*, Cambridge enz. 1985.
- 40 37. In 1840 verschenen nog zijn *Drie verhandelingen over de gezigten in het boek van Daniel*.
38. In de tussentijd verschenen o.m. *Beschouwing der voorzeggingen van Daniel* (1809) en *De eigenlijke zin der profetische gezigten in de Openbaring van Johannes (...)* alles beschouwd met toepassing op den tegenwoordigen tijd en de nabijzijnde toekomst (1836).
- 45 39. J.L. Overdorp, *Verhandeling over de profetiën des Ouden Verbonds, bijzonder de Messiaansche, of van die, welke het beloofde godsrijk op aarde betreffen*, 3 dln., Amsterdam 1838.
40. R.H. Kielman, "...Dan zal een vrolijker toekomst hare gordijnen openschuiven." Het

- blijmoedige doemdenken van een 19de-eeuwse Haagse portier', in: *Jaarboek Die Haghe* (1987), 40-85.
41. *Kort begrip of zakelyke inhoud van het doorwrocht werk van ... D. Joannes Ernestus Jungius* (1751); *Kort en zakelijk uittreksel van het berugte werk van J.E. Jungius (...) door de schryver zelven overgezien en verbeterd* (1751, een vierde druk!).
42. J.Ph. Petri, *Oplossing der getallen van Daniël, en der Openbaaringe van Johannes*, Amsterdam [? 1770]; *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* 1784-i, 541-543.
43. *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* 1784-1, 132-133.
44. *De heilige leer van de wederoprechting aller dingen uit Gods Woord* (z.j.) van een zekere Zimmermann; *Vaderlandsche Letter-Oefeningen* 1784-i, 366-367.
45. Gecit. bij R.H. Kielman, 'a.a.', 68.
46. C. Garrett, *Respectable folly. Millenarians and the French Revolution in France and England*, Baltimore/Londen 1975; R.R. Nelson, 'Apocalyptic Speculation and the French Revolution', in: *Evangelical Quarterly* 53 (1981), 194-206.
47. J.F.C. Harrison, *The Second Coming. Popular Millenarianism 1780-1850*, Londen 1979, 64-66.
48. Vgl. *Omwending in de kerk of de aanstaande bekeering der Jooden; uit de Profeten bewezen* [ca. 1800?], toegeschreven aan een zekere J.B. Dorpmans.
49. B. van der Hertten, *Het begin van het einde. Eschatologische interpretaties van de Franse revolutie*, Leuven 1994, 59-64.
50. F. Smit, *Het prophetisch gezicht, van den ziender Johannes*, 1789; zie J. Roosendaal, 'Geloof en revolutie. De Nederlandse katholieken en het oecumenisch christen-radicalisme', in: M. Monteiro, G. Rooijackers, J. Roosendaal red., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlandse catholicisme*, Kampen 1993, 261-281, m.n. 269.
51. De vertaler was de Amsterdamse pastoor Joës Andreas Offerman (H 1811). Hij vertaalde tevens het vervolg dat Boucqueau op zijn apocalyptische exercitie schreef: *Brief aan Zyne Heiligheid Pius den Zevenden* (1805).
52. *Beknopte geschiedenis van de opkomst, den voortgang, het verval en de aanstaande ontbinding der Hervorming van Luther* (1825); het boek werd vertaald via de Franse editie van 1819.
53. De schrijver was vermoedelijk A. van Oosten jr.
54. *De afval, welke onder de christenen moet plaats hebben, alvorens de oordeelsdag komt* (1816); *Het oordeel der groote Babylonische hoer* (1818); *Verklaringsproeve van het tafereel der zeven bazuinen* (1817); *Profetische aantekeningen aangaande de toekomst* (1820).
55. Over Hentzepeter vooral R.H. Kielman, 'a.a.'
56. Deze gegevens heb ik ontleend aan R.H. Kielman, 'a.a.', 45-46.
57. R.H. Kielman, 'a.a.', 48.
58. Beide voorbeelden bij R.H. Kielman, 'a.a.', 61 en 74.
59. W. Bilderdijk, *Opstellen van godgeleerden en zedekundigen inhoud*, Amsterdam 1833, 93-145, onder de titel *Gedachten omtrent de toekomst en 't Koninkrijk van Christus*.
60. Hierover J. van Eijnatten, 'De doemeling hersteld. Willem Bilderdijk en de wederoprichting aller dingen', in: *DNKG* 20 (1997), 30-41.
61. J. van Eijnatten, 'De man op het vale paard draaft steeds voort. Bilderdijk en het einde der tijden', in: *Het Bilderdijk-Museum* 13 (1996), 1-12; idem, 'Bilderdijkiana (10). Het millennium', in: *Transparant* 9/2 (1998), 23; en idem, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*, Hilversum 1998.
62. De Bijbel spreekt in Openb. 11: 1 en 12: 6 over 42 maanden of 1260 dagen, dat wil zeggen 3,5 jaar. Dat wil dus zeggen dat een profetisch jaar gelijk is aan 360 dagen (1260 :

- 3,5).
63. Vgl. D.N. Hempton, 'Evangelicalism and eschatology', in: *Journal of Ecclesiastical History* 31 (1980), 179-194.
64. R.H. Kielman, 'a.a.', 47 (uit een brief aan Dirk van Hogendorp).
- 5 65. Vgl. ook K. Dijk, *Het rijk der duizend jaren. Beschouwingen in het verleden en het heden over het duizendjarig rijk*, Kampen [1933], 89-93.; dit boek dient overigens met de nodige voorzichtigheid te worden gebruikt, met name vanwege de door deze auteur gebruikte (diskwalificerende) definitie van chaliasme.
66. P.N. Holtrop, 'Willem de Clercq en de andere chiliasten', in: *DNKG* 18 (1995), 13-35.
- 10 67. Zie bv. E.R. Sandeen, *The roots of fundamentalism. British and American millenarianism 1800-1930*, Chicago/Londen 1970, hoofdst. 1: 'The revival of British millenarianism, 1800-1845'; M. Vreté, 'The restoration of the Jews in English Protestant thought 1790-1840', in: *Middle Eastern Studies* 8 (1972), 3-50; W.H. Oliver, *Prophets and millennialists. The uses of biblical prophecy in England from the 1790s to the 1840s*, Auckland/Oxford 1978.
- 15 68. P.N. Holtrop, 'a.a.'.
69. Vgl. in dit verband ook T.L. Smith, 'Righteousness and hope: Christian holiness and the millennial vision in America, 1800-1900', in: *American Quarterly* 31 (1979), 21-45.
70. Hierover G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag 1995.
- 20 71. P.N. Holtrop, 'a.a.', 15, nt. 7 (en verder passim).
72. Vertaling van *Geschichte, Erscheinung und Prophezeihungen* (1816).